

Félreértés.

Történt már hadjáratban, hogy azon egy tábor különböző csapatai egymást támadták meg és öldösték le — ködben vagy sötétben. De hogy egy erődöt ostromoljon egy tábor jobbról, a másik balról s mindenik a bombáit egyenlően osztsza meg az erőd s a vele szembe álló hadsereg között: az oly esemény, mely csak ferde képzeletű szüleményének látszik. Holott nem az, hanem valódi tény, nem is kell a praehistoricus vagy kőkorbéli ember időszakához nyulnunk vissza érte, hanem ma is szemünk előtt foly az a csudálatos hadakozás. Igaz, hogy az erőd szellemi, a bombák is szellemiek; de egy az, hogy a táborok maguk nagyon is anyagiak; más az, hogy működésüket szellemi szem könnyebben felfoghatja, mint testi, és aesthetikailag bármily művelt szem a Kaulbach-féle „Humncsatát“. Aztán hát, hisz a mi „Magvető“nk is csupán szellemi magot vet.

Az actio, mint látjuk, elég jeles arra, hogy az auctorokkal is megismerkedni készteszen. Bémutatom hát kép nélkül, vagy inkább képmagyarázólag. Az emlegettem két tábor mindenike a dogmaticusoké: külön-külön pedig egyik a hit, a másik a tudomány dogmaticusaié. A közös név és közös tulajdonságok, — melyekben itt csak azt emelem ki, hogy mindeniköknél meg van minden szín-árnyalat a fanaticusságtól az inkább vagy kevésbé ügyesen, inkább vagy kevésbé sikeresen játszott képmutatásig, — a közös vonások, mondom, nem teszik sem a két fél saját vonásait kevésbé éleseké, sem a két csoportot barátságosabbá.

A különböztető jellemvonások közül, a tárgyak, u. m.: a hit és a kültermészet által nyújtottakon kívül, megjegyezni való az, hogy az egyik fél czéh-rendszerbe szedte magát, a másik pedig csak az önkéntes és szabados egyesülés elvéhez ragaszkodik.

A barátságtalanságot, mely ismét minden szín-árnyalatokban nyilatkozik az arolékos sértegetésektől fogva a legátalkodottabb üldözésig, nincs miért részletezzem hosszszason. Pillantson csak végig olvasóm a tudományok és miveltség történelmében; tegyük Sok-

ratestől fogva, ki ellen Melétosnak a volt az egyik fő vádja, hogy a napot kőnek s a holdat földnek állította¹⁾, Baco Ferenczen és Galilein át egész a mi időnkbeli allocutiokig, encyclikákig és sylabusokig; vegye számba a vélemény szabad kimondásáért megüritett tanszékeket, a római indexet, a kárhuzható iratok könyvtárát, s fogalma lesz a bombákról és röppentyűkről, melyeket a hit dogmaticusai táborából szórtak az ellenfelébe.

Szóljunk igazat. A menyinyiben kitelt tőlök, a tudomány dogmaticusai sem maradtak adósok a másik félnek. Tettes üldözésre természetesen nem volt és nincs módjuk. Hiányzott erre náluk a másik tábor szervezett hatalma, hiányzott a világi kar segéde. Nem állítom, hogy nem hiányzott az akarat; ámbár meg vagyok győződve, hogy Vogt Károly Wagnert, (a physiologust), mivel azt állította, hogy a physiologiának a lélek halhatatlansága kérdésében nincs illetékes szózata, ha hatalmában áll: legalább is, mint tanszékére méltatlant, tisztességes vacantiába téteti. De a mi a szóval töltött bombákat illeti, ezek bizony záporral omlottak az ellenség táborára. A „de tribus impostoribus“ írójától fogva, Tyndal-on és Voltaire-n át, Moleschottig és Bucknerig az invectivák egész szótára jó rendin ki van meritve az egyházak képviselői, a papok ellen.

Ezen újmutatások nyomán meggyőződhetik az olvasó, hogy a képnek, melylyel észrevételeimet kezdém, egyik része meglehetősen talál. Csak az a kérdés, mi az az erőd, melyet a két megátalkodott ellenség közbefogott, s a melynek bombázásában ők tudtokon — hihetőleg akaratukon is kívül egyet értők és szövetségesek.

Igen is, a hit dogmatismusa és a tudomány dogmatismusa egyenlően ellenségei az e r k ö l c s ü g y n e k, ezt a legalaposabb és egyszerűs mind legtisztább értelmében véve. Hanem a mód, melylyel bombázzák, minázzák az erődöt, különböző, minek kimutatása a további teendőm.

Azt hiszem, hogy előre bocsáthatom, minden elfogulatlanok részéről bizvást elfogadható, s elfogadandó általános elv gyanánt, hogy az emberi erkölcsiség józan elmélete az ember testi és szellemi tehetségeinek a lehetőségig való kiművelését igényli. Ez ugyan is nélkülözhetlen feltétele annak, hogy maga és ember társai iránti kötelezettségeinek megfelelhessen.

¹⁾ Sokrates ugyan tiltakozott e vad ellen, mint a mely Anaxagorast és nem őt illetné. De ez Melétosnak s azoknak, kik netalán az ő háta megett állottak, mindegy vala. Pálnak mondják, Péter is vegye magára. A vád tárgyias, nem alanyias volt, s a „kő“ és „föld“ Phoebus és Artemis istenségét bántották.

No már létezik egy könyv, „A Krisztus követéséről,“ mely Kempis Tamás neve alatt forog és a melyet többek közt egy jezsuita atya következőleg jellemez: „Ugy tetszik nekem, hogy ez a könyv az egész lelki életnek velejét, a tökélynek rövid summáját és a vallásos élet quintessentiáját foglalja magában.“¹⁾ Ez a csálhatatlan tanácsadó, ez a boldogságra vezető kalauz, az örökélet e talismánja öszszesen három elvre építi, minden útasítását. Ezek: elsőben a világ megvetése²⁾ — tehát az emberiségé³⁾ is; másodsor, a magunk megtagadása; harmadsor, egyéniségünk teljes felolvadása egy mysticus isteni szerelemben.⁴⁾ Tegyük ezekhez még a szentek minta és eszménykép gyanánti élete lényeges fővonását a „mortificatio carnis“t, melyet a „test sanyargatása“ igen tökélytelenül s halványan árnyal,⁵⁾ s vessük össze az erkölcsi elmélet imént érintett s már elismert elveivel, s azonnal át kell látnunk, hogy a római dogmatismus az erkölcsügynek legalább is nem barátja.

Kempis Tamást nem minden ember ismeri, mondják tán el-

¹⁾ „Libellus hic videtur mihi continere succum totius vitae spiritualis, compendium perfectionis, quintam, ut ita dicam, essentiam religiosae vitae ac sanctitatis, diuturnae meditationis alembico per virum experientissimum expressam, tum ex aliis spiritualibus libris, tum ex unctione spiritus sancti. Jul. Nigronicus,“ e S. J.

²⁾ „Ez a derék böleleségnek summája, hogy e sovány és csalárd világot megutálván, a mennyei boldogságra áhitozzunk e siessünk.“ Kr. követ. I. könyv. I. rész.

„Bolgogok azok a fülek, melyek az Isteni sugallások folyamit vészik, és e világ suttogására semmit sem figyelnek. Boldog fülek, melyek nem kívül hangoskodó szót, hanem a belől tanító igazságot hallgatják. Boldog szemek, melyek béhunyatnak a külső dolgokra, és a belsőkre vigyáznak sat.“ Kr. köv. III. I. (Pázmán P. fordít. szerint.)

³⁾ „Fiam, tökéletes szabadságod nem lehet, ha magad meg nem tagadod teljességgel.“ (III. 32.) — „Szólok az én Uramnak, noha por és hamu vagyok. Ha ennél nagyobb tulajdonitok magamnak, te ellenzed Uram“ — „Ha pedig magamat alávalónak itélem és semminek tartom, ha magamnak semmit nem tulajdonitok és magamat pornak ismerem, minthogy az vagyok: kegyelmes léssen hozzám a te kegyesség.“ (III. 8.)

⁴⁾ Unum ex multis. — „Boldog, a ki érti: mi légyen a Jésust szeretni és magát Jésusért megutálni. Egyik szerelmesedet másikért el kell hadnod, mert Jésus azt akarja, hogy egyedül mindenekfelett szerettedek.“ — „A te szeretődnek erkölce az, hogy senkit mást társul nem vészen, hanem egyedül akarja a te szüvedet birnya és mint királyi székében, úgy akar abban ülni.“ (II. 7.)

⁵⁾ A német hivebben és erélyesben fejezi ki, imigy: „Die Ertödtung des Fleisches.“

lenvetésül. Legyen! de ismeri ám minden illető azt a katekhismust, melyet mint egy örvet a normabeli kis fiúnak a nyakára csatolnak s korahaladtával nagyobbítva, s bővitve — de nem tágitva — csak a gymnasium utolsó éve bérekesztésekor oldanak le róla? Erkölcsinek mondhatni-é ennek az irányát? Az erkölcsstan, sőt az erkölcs fogalma általában a földi élet viszonyaira vonatkozik; ama kathekhismusnak pedig legnagyobb része a sacramentumokat tárgyalja, melyek e viszonyokhoz nem ereszkednek le, s általában semmi közük egymással. Erényekről és vétkekről van ugyan szó benne, de azok nem erkölcsi, hanem theologiai erények és vétkek, az az „bünök“. Nem is erkölcsi vagy is emberi természetből folyó motivumok szerepelnek benne, hanem a pokol örök tüzétől való rettegtetés.

Vegyük végre ama legújabb zsinati okmányt, vagy Syllabus új és positív formálizálását, avvagy van-é annak átkot mondo 21 pontja közt csak egyetlen-egy is, mely erkölcsi, vagy csak erkölcsi irányu is volna?

És azok a máglyák, melyeknek rakását az egyház, mint nem csak nem irigylendő, hanem undorító kárhozatos kiváltságot, kirekesztőleg magának tartotta s szerzetesi delegatioival kezeltette, nemde egyedül a dogmatismus dicsőségére égették-é az áldozatok ezereit és tizezereit?

S vajjon gonosztevők voltak-é ezek, vagy gaz tetteik miatt lakoltak? Ó nem! az még ürügyül sem szolgált soha; sőt ellenben anynyi ezerek és tizezerek közt egyetlenegy egyén sem vala, kit a legtisztább erkölcsök, legfeddhetetlenebb élet, hazájoknak tett legfontosb szolgálat, az emberiség körül szerzett legdicsőbb érdemek megmentettek vagy menthettek volna a kínos haláltól, melynek iszonyatosságait kedvtelve nézte az elbutított nép.

Ha mindezek nem is látszanak egyenesen sujtani-az erkölcsiséget, de ennek elhanyagolása, háttérbe tolása, emberileg lényegtelen dogmai eszmék fő polczra emelése, egyedüli sürgetése, kirekesztő ápolása el kell hogy fojtsa minden bizonynyal a valódi erkölcsi érzéket.

Ha szinte nem oly széles terjedelemben, de nem kisebb hatalommal fojtotta el azt az erkölcsstannak a józan észt csömöröltető azon elferdítése, mely „jézsuitai moral“ nevezete alatt ismeretes, s a melynek leginkább köz kézen forgóbb, de legártalmasabb pontja az, hogy „a czél megszentesi az eszközt.“ A többiekre nézve Pascalnak „Lettres provinciales“ czimű, a műveltség történelmében epochát csináló, halhatatlan művére utalok, azzal a megjegyzéssel,

hogy ennek a magyar irodalomba oltása hasznosabb, sőt szükségesebb volna, mint a „Bolyongó Zsidó“-é vagy Buchner „Kraft und Stoff“jái.

Nem hibázom, ha e sorban utolszor még azt is mondom, hogy az egyháztól parancsolt coelibatus az, a természetnek és társadalomnak egyaránt daczoló intézet, az erkölcstelenség egyik legtermékenyebb melegágya.

Hogy a legélesebb vonásokat a dogmaticusok táborának attól a nagy zömétől vettem, mely magát általánosnak sőt egyedülinek nevezi, azt a dolog természete hozta magával. De vannak a tábornak, bár kéretlen segéd csapatai is, melyek kevesebb, de nem kisebb intenzitású részt vesznek az erkölcsi erőd bombázásában. Csupán csak egy, de oly súlyos és hatalmas bombát ismertetek, mely hogy nagyobb, iszonyatosabb pusztításokat nem teszen, mint a milyenekre alkalmas, az az erőd szilárdságának s ellentállásának a tanubizonysága.

Augustinusnak az Isten ingyen kegyelméről való véleményét, melyet a Jansenisták is sürgettek s a XVII. száz végén a jézsuitákkal felette össze is kaptak. Calvinus egy minden rationalismussal ellenkező dogmává alakítá át. Szerinte az embernek a jó tettek végrehajtásában, tehát a cselekvésben általában, semmi érdeme sincs, mert minden a Krisztus érdeme, s egy bizonyos egyén csak úgy veszi hasznát, ha az Isten ezt neki bétudja. De ez a bétudás sem az ő akaratjának, törekvéseinek vagy éppen jó tetteinek szükséges következése, hanem szabados önkénye szerint válogatja az Isten az embereket, némelyet kinéz a szentségre, jóságra, üdvösségre, szóval a Krisztus érdemebeli részvételre; mást ellenben nem méltat arra s ez aztán az örök kárhozatnak esik martalékul. ⁷⁾

⁷⁾ Krisztus megváltói halálának csak a választottakra nézve van igazi hatása, és csak ezekkel közli a Isten a megigazulásra nélkülözhetetlen kegyelmét; de ezekre aztán ez a kegyelem ellenállhatatlanul hat és azt soha el sem is vesztetik, úgy, hogy Krisztusban való hit által, a mely bennök az isteni kegyelem által munkássá lett, minden bizonynyal idvösségre jutnak, habár ők is ki vannak tétetve a hitbeli ingadozásnak sőt a teljes hitetlenségnek is. Ellenben a kárhozatra rendeltéktől megtagad az Isten minden javulásokra szolgáló befolyást és mint hitetleneket bizonynyal az örök kárhozatnak adja át őket, midőn vagy nem engedi meg, hogy az evangelium igéje hozzájuk eljusson, vagy a hallott igék előtt bezárja füleiket. S ha néha úgy tetszik, mint ha az Isten hívogatása ezekhez is eljutna, azt nem kell egyébnek tekinteni, mint az Isten színlelésének (simulatio), a ki semmit komolyan nem akar velök tenni,

Bámulni lehet, hogy egy, félig meddig rationalismusra épített confessioban, mely a haladás, a tökélyesedés elveit, úgy látszik, nem tagadja meg, miképp lehetett ennyi ideig sőt lehet ma is túrni az erkölcsiségnek oly mételjét, mint az a dogma! Mert az a szabad akaratot megbénítani vagy egészen előlni, a jóra való indulatot közönyössé, a rosra valót, mint a mely úgy is az embernek — egy más pont szerint — igazi természete, fékteleníteni, azt a lelkiismeretes szerencsétlent pedig, a ki egész terjedelmében hiszi s jövő sorsa bizonytalanságán tünődik, lelki tusakodásokkal egész a megtébo-lyodásig kizárni alkalmas. Mindezekre volt és van számos élő példa, ott t. i. hol ez és más dogmái a calvinismusként nem csak a Heidelbergai Kathéchismus betüiben léteznek, hanem a felekezeti szívébe és vérébe vannak és tetteiben működnek. Nagyobb részt azonban az a szerencsésnek mondható körülmény gátolja és mérsékli a dogma káros hatását, kivált nálunk, hogy az illető felekezeti legnagyobb száma nem theologiai értelmében fogja fel; hanem egyértelműnek veszi a praedestinatiót a fatalismussal; még pedig nem arra nézve, a mit akar és cselekszik az ember, hanem arra, a mi történik vele.

Nem hagyhatom szó nélkül még azt is, hogy az evangéliumokban leírt történelem egyik legszivrehatóbb, preegnansabb eseményét, Krisztus végvacsoráját, melynek emlékét annak, a mi valóban, a keresztyéni szeretet jelképének tartották és „eucharistia“ néven mint ilyet ünnepelték az első keresztyének, hogy ezt a cselekvényt, mondom, a dogmatismus oly mystica ceremoniává változtatta, melyet hitfelekezetünk egyik tagja egy, világilag és egyházi-
lag előkelő preelatussal szembe *θεσφρωπαραρτα*-nak nevezett, mire persze a szent ember elszörnyülködött, de atyánkfia állítását nem czáfolta meg. És bámulatos, hogy a reformatio első nagy mestere, a kiben bizony a bátorság nem hiányzott, ezt a mysteriumot kiküszöbölni nem merte, hanem egy mindenfelé igazat tenni akaró, így is úgy is magyarázattal devalválta. De csökkentette vele saját dogmaticus rendszerét is általában, minek aztán erkölcsi egyik következménye lón nálunk a Királyhágótól nyugatra a közmondással

ellenkezőleg ezen úgy tetsző hivatás által is csak több alkalmat akar nekik adni arra, hogy mélyebben sülyedjenek. Tehát csak a választottak nyerik meg a megigazulást s ezek a kifejezések: „megigazultak“ és „választottak“ teljesen egy jelentésűek. Form. Cons. Helvet. Can. 4. 6. 13. 17 és 19.

vált „lutheránuskodás“⁸⁾, keletre pedig „tisztos“ száz atyánkfiai ismeretes építhetuma: a „prudentes et circumspecti“, melyet hinni való, hogy a felhozott okból, nem pedig politikai magatartásuk következtében kaptak.

Elég volt, azt hiszem, enynyi az egyik táborról. Untig hosszú vala, ámbár reményilem nem egészen tanuság nélküli; hanem annál rövidebben végezhetünk a másikkal. Ennek ugyanis csak egy féle bombája van, melyet erődünkre irányoz egyenesen, és nem egy esetben elég érzékenyen is sujtja, jollehet szétrombolni eddig nem birta s bizom az erőd szilárd szerkezetében, hogy nem is fogja. Pedig ugyan csak nagyra is lát vele a materiálisták, vagy a mint ők bitorolják ezt a nevet: a „tudomány“ férjfiái tábora. A kérkedő nyöstény oroszlányt juttatja eszembe, mely midőn a sok kölykű róka azt veti szemére, hogy csak egyet bir kölyközni, azt feleli nagy garral reá, hogy „egyet, de oroszlányt!“ Egy a mi fegyverünk, azt mondja a materialismusnak — a maga nemében — bigott hive is, de ez aztán fegyver! Az ám, én mondom azt, ló, szur és vág egyszerre, mint az a találmány, melylyel néhai Blosz József, kolozsvári kanczellista, akarta láb alól eltenni a hatalma délpontján álló I. Nápoleont.

Siessünk megmondani, hogy ez a — minden tréfát félre téve — igazán félelmes és kártékony fegyver, bomba és tűzakna egyszersmind, semmi sem egyéb, hanem a fatalismus. De nem az a jórendin ártatlan vagy legalább ártalmatlan fatalismus, milyen p. o. a Mahomed követőié, vagy az, a minő alakban tekinti Calvinus prae-destinatioját a nép nagy része. Ez a dolgoknak, úgy szólva, külső rendére vonatkozik, a szabad akarattal semmi köze. Jelszava az: „jöni fog; mert jöni kell!“ de nem az, hogy „okvetetlenül kéntelen vagyok ezt vagy amazt cselekednem.“ Ennél fogva ez a jámbor fatalismus megtér egyfelől a legmagasabb vallásos, mint másfelől a legmélyebb erkölcsi érzülettel, mint az utóbbit szépen mutatja a stoicusok példája⁹⁾. De nem úgy a materiálisták fatalismusa. Ez

⁸⁾ Ez a szó ugyan nincs meg a M. Ny. akadémiai szótárában; de meglehetne sőt meg kellene lenni. Inkább helye volna benne, mint az ocsmány szók egész és teljes nomenclaturájának, melylyel a M. Ny. Sz. minden más ily gyűjteményektől — nem éppen előnyére — megkülönbözteti magát. — (Conf. I. köt. 451 has. utolsó czikk.)

⁹⁾ Csak e feltétel alatt lehet helyeselni a stoicus feleletét, a ki midőn lopásért megostorozandó szolgálja imigy menté magát: „el volt rendelve, hogy lopjak“, ezzel czéfolá meg: „az is el volt rendelve, hogy megbüntessenek.“

egyenesen az a k a r a t o t támadja meg, és támadását azonnal diadalmnak vélve, fenn hirdeti, hogy az az „akarat“ pusztá szó és valóban teljességgel nem létezik. Okoskodásuk rövid summában ide megy ki: az ember a nagy természet műveinek egyike; — a természetben a causalitas törvénye uralkodik; — tehát az ember is ennek a törvénynek van alája vetve, valamint egész szerkezetében, úgy cselekvényeiben is;—tehát az ember mindent csak motívumokból cselekszik; tehát az akarat semmi sem egyéb, mint a győző motívum vagy motívumok csoportja, és mint önálló valami szintugy nem létezik, mint nem létezik a physiologia uralmában az életerő. Q. E. D.

Történelmi áttekintést irok, nem kritikát. És így amaz okoskodás elemzése sem feladatomban. Csupán csak azt jegyzem meg mellékesen, hogy hasonló okoskodással az attractio s a természetbeli erők nem létezését is bélehetne bizonyítani ¹⁰⁾; tüzetesen pedig azt, hogy ime „világézet“ szerint ¹¹⁾ az eddig legalább úgy nevezett s úgy értett erkölcsiség merőben meg van szüntetve s a létező valamik sorából kiküszöbölve. Mert az erkölcsiség érényt és vétket tesz fel; érényt vagy vétket bétudás, imputatio, nélkül nem gondolhatni, bétudás felelősség, ez szabad akarat nélkül merő képzelenség, és így a szabad akarat tagadásával az erkölcsiség eszméje is el kell hogy enyészszék.

Mint csupa előadó csak azt mondom erre Galileivel, hogy: *Eppure si muove.*

Igen is, „si muove“ áll, él és működik nagyban és kicsinyben az emberek között az erkölcsi eszme. De ez nem gátolja, s éppen a szabadakarat létezésénél fogva nem is gátolhatja, hogy számtalanok, a kik állanak, el ne essenek. Hiszen „hétszer esik el az igaz“ is, azt mondja a Példabeszédek könyve (24, 16) s a statistica még szabatosabb számokban állítja meg az elesők arányát az állva maradókéhoz, miből aztán dogmát faragott a tudományos

¹⁰⁾ Ezt is megkísértette már a tudományoskodó iskola, még pedig a benne hívők hiedelme szerint, diadalmason.

¹¹⁾ E nevezet „Új világézet“ két állítást foglal magában: 1) hogy új, 2) hogy általános, vagy is a mivel világ többsége mellette van. Hagy új volna, csak az állithatja, a ki az emberiség szellemi történelmével merőben ismeretlen. Nem csak eszelős ember, hanem eszelős iskola is volt mindig a világon. Általánosnak s uralkodónak pedig csak az tarthatja, a ki pipájából eregetett füsttel bébrkolja magát, s aztán elhitheti magával, hogy az a véleményét tisztelő s pártoló többség temjén füstje. Tudva van azonban, hogy „egy bolond sok bolondot csinál“, s szomorú tény, hogy attól e nézettől elbődítettak száma. ha nem is „világ“, de „legio“.

dogmatismus. Ugyde állítsuk meg csak azt az erkölcsi fatalismust, érvényesítsük népszerte ama motivumos elméletet — kihagyva természetesen a motivumok sorából az akaratot, mint egyik önálló és magában eredeti, független erőt, csepegtessük bé már a gyenge korba azt a tant, növeljük a nemzedékeket következetesen az „új világnézetben, s így enyésztessek el az erkölcsi jó és rossz közti különbség fogalmát; bizonyos az, hogy ama statistikai arány, az elesők aránya, nem hétszer, hanem hatvanhétszer annyira fog növekedni!¹²⁾ De mit tesz ez a dogmaticusoknak? „Fiat veritas et pereat mundus!“ Hiszen minden dogmaticus, egyén vagy testület, vagy felekezet egyedüli birtokosa és dispensatora volt mindenhá a veritasnak!

Én pedig vállalt munkámat bevégeztek s feladatomat megoldottnak vélem. Czélom és törekvésem t. i. a volt, hogy történelmileg kimutassam, hogy a dogmaticusok és materialisták csupa félreértésből üldözik egymást, mert működésök, ha különböző úton is, azon egy eredményre vezet. De melleleg megtanulhatják azok, a kik a dogmatismus és bigottság eljárásain megbotránkoznak s valami jobbat keresve, a materialisták szemben álló táborába csapnak át, hogy a Horatius „Stultus“át követik és cseberből vederbe esnek. De biz' azok se járnak jobban, a kik, mint szokták mondani, a hitetlenségből a legvastagabb hitre térnek át.

Unitárius atyámfiai pedig, kiknek Aegise alatt jelenik meg a „K. Magvető“, s a kiket, mint ennek legszámosb olvasóit tartottam főképp szem előtt, örvendjenek, adjanak hálát érte az egy Istennek, sőt legyenek egy kissé büszkék is azzal, hogy oly tant

¹²⁾ Csak egy kis vonást, de nem jelentéktelent említek meg saját tapasztalásomból. Ismertem egyéneket, kik nagy hajlamot mutattak a természeti tudományok tanulásához. Halomra szereztek az odavágó könyveket, olykor még physicali szerszámokat is. Mohó és huzamos olvasásuknak azonban semmi igazi tudományos miveltség nem lón a következtése. Nem is lehetett, mivel az olvasott könyvek legnagyobb része nem tudományos vizsgálatokat leíró és tanító szakkönyv vala, hanem azok az újabb időben felszaporodott, divatos mivel népszerű munkák és felolvasások, melyek a tudománynak legújabb eredményeit, kétségtelen valóságnak állított hypothesiseit, sokszor még kérdésben forgó véleményeit teszik közzé kisebb-nagyobb, de az illetőket mindig ámitni bíró ékesszólással. De mindenikben vagy tüzetesen ki van mondva, vagy legalább fonalkint végig húzódva az a tendentia, hogy azokat a balvéleményeket, minők: erő, akarat, lélek, Isten, vallás sat. a még bennök elfogultak kebleiből kiirtsák. De az én embereimnek éppen e kellett, mert, mint későbbre kiszült, ők éppen lelkiismeretök elaltatására kerestek szereket a tudományok gyógy-szertárában.

vallanak, melyből a legméltatlanabb kritikus se tudna kikerekíteni nem hogy bombát, de csak egy puska golyócskát is, melyet amaz erőd — az erkölcsügy — ellen lehetne irányozni. És ha a minnek el kell jőni, egy erkölcsi vallás menynyországára eljön, bizvást elmondhatjuk, hogy az Unitarismus vetette meg annak az alapját. És ha kevesen vagyunk, ha itt szegények vagyunk, s ha a jelen viszonyok között nem számíthatunk anyagi támaszra azért ne csüggedjünk, hanem tanaink s ezekhez szabott életünk a Krisztus igazi követése által éreztessük a világgal felekezetünk becsét és nélkülözhetetlenségét.

B r a s s a i.